

1.3. Міжконфесійна боротьба та ставлення віруючих до розколу

Одним із важливих є питання ставлення віруючих до складних процесів у середовищі православної церкви, зокрема розколу РПЦ, а особливо селянства, зміна ментальності українського селянина, звичаїв, уявлень, вірувань, які зазнали значних трансформацій протягом 20-30-х років ХХ ст. під впливом формування всеохоплюючої тоталітарної системи, що не сприймала ніяких ідей, крім ідеї побудови соціалізму. За переписом 1926 року чисельність сільського населення в Україні, що становили основну масу віруючих, сягала 23,6 млн осіб. За віковим цензом сільське населення розподілялося на дітей до 13 років (8,6 млн осіб – 36,4 %), підлітків від 14 до 17 років (2,5 млн осіб – 10,6 %), працездатних 18-60 років (11,3 млн осіб – 47,9 %), серед яких переважали жінки – 53 %, і селян віком понад 60 років (1,2 млн осіб – 5,1 %). Культурний рівень українського селянства був украй низьким: 1926 року неписьменною залишалася половина населення старшого від 7 років (33,2 % чоловіків, 66,6 % жінок) [213]. Саме ця частина селянства несла в собі основну масу віруючих, що відстоювала свої релігійні переконання.

Події літа 1922 року в середовищі РПЦ якої-небудь реакції з боку мирян не викликали. Як правило, вирішення даного питання продовжувало залишатися у компетенції духовенства. Перші серйозні міжконфесійні сутички серед віруючих РПЦ відбулися в кінці 1922 р. і відбувалися переважно на міському ґрунті, оскільки, перебуваючи на сільських парафіях навіть духовенства було малообізнаним у тих процесах, що відбувалися у столиці та губернських містах. Наприклад, у Миколаївській губернії восени 1922 року було проведено анкетування духовенства, де одним із питань було: «Ставлення до останніх подій у житті православної церкви і взагалі релігійних культів (тихонівство, обновленство, «Жива церква», «Вільна церква», автокефалія, українізація)». Досить яскравою і типовою для сільського духовенства була відповідь священника Свято-Миколаївського храму с. Касперо-Миколаївки Антона Пігульського,

який відповів, що «про існування рухів, поіменованих у цьому пункті, довідаюся лише із анкети (і це через півроку після подій у Москві та Харкові. – *О.Т.*). Життя в глухому селищі, відсутність газет, періодичної преси, відсутність зв'язку з культурними й освіченими пунктами позбавляють можливості знати чим живе Росія, які в ній течії й рухи, як у релігійному, так і в інших відношеннях. Ідуть чутки про новий рух під назвою «Жива церква», але в чому полягає він, точно мені невідомо, хоча уривчасті відомості кажуть на користь цього руху. Більш докладне знайомство з рухом «Жива церква» приєднає, ймовірно, і мене до цього угруповання, тим більше, що мені відомо про прихильне ставлення деяких авторитетних духовних осіб та ієрархів до цього руху» [214].

Відповідно маса малограмотного селянства тим паче не могла знати про те, що відбувається у православній церкві. Так, у листопадовому звіті ДПУ Новомосковського повіту Катеринославської губернії повідомлялося, що «населення відноситься до церкви пасивно, головним чином тому, що не розуміє, що відбувається у церкві» [215]. Така ситуація у сільській місцевості, незважаючи на досить потужну агітаційну кампанію в радянській пресі протягом другої половини 1922 року, спостерігалася по всій території України та у Криму. Навіть на початку 1923 р. євпаторійський благочинний протоієрей Сербінов повідомляв місцевий адмінвідділ: «З програмами новоутворених обновленських груп у церкві ні наше духовенство, ні миряни повного знайомства не мають..., [але] завдяки неприродності поширення цих ідей, віруючі до обновленського руху ставляться негативно, і навіть злобно» [216]. Це призвело до того, що протягом часу так званого «інформаційного вакууму» селяни автоматично разом із своїм духовенством увійшли до складу групи «ЖЦ». Про це із певним задоволенням повідомляла катеринославська губернська газета: «Майже в усіх селах селяни приєдналися до «Живої церкви» [217].

На відміну від селян, міщани були краще поінформовані у цих питаннях, що у подальшому, на нашу думку, вплинуло на ставлення селянства до обновленства через мирян-депутатів. Головні вогнища антиобновленського руху виникають у губернських містах: Одеса, Харків, Київ, Сімферополь та ін. Так, 29 вересня 1922 р. на загальних зборах духовенства та представників парафіяльних громад Одеського повіту під час обговорення питання про ставлення до Вищого церковного управління (у Москві) та групи «Жива церква» віруючі-депутати рішуче повстали проти оновлення, «ЖЦ» та ВЦУ, докоряючи духовенство за малодушність, слабкість та розкол у його середовищі, наголошуючи: «ви, отці, боїтеся, так ми будемо захищати церкву». При цьому

пригрозили: «якщо духовенство примкне до «ЖЦ», то вони (віруючі. – *О.Т.*) привезуть духовенство із Болгарії та Греції» [218].

21 вересня 1922 р. відбулася сутичка у Харкові, де в Кафедральному соборі ініціативна група «ЖЦ» відкрила збори духовенства та мирян міста й околиць. Але, за описом центральної газети «Комуніст», «натовп віруючих з Благбаза, істеричні барини і крикливі старушонки, що наповнили собор, відразу надали зібранню таку пристрасний і безладний характер, що ініціатори змушені були закрити зібрання... При цьому на адресу «Живої церкви» роздавалася лайка, а на адресу прихильників її – погрози» [219]. Подібні сутички продовжували відбуватися на Харківщині і в подальшому. Так на початку грудня 1922 р. в Озерянській церкві м. Харкова членів «Живої церкви» було урочисто віддано анафемі, оголошено єретиками і закликано парафіян до активної боротьби з порушниками церковної святості [220].

Особлива боротьба розгорілася між прихильниками і противниками «Живої церкви» за Олександро-Невський Кафедральний собор у Сімферополі. Справа про його передачу розглядалося в церковному підвідділі НКВС майже чотири місяці. Незважаючи на те, що прихильники п. Тихона подали заяву про оренду собору ще 5 серпня 1922 р. і представили підписи від громади в кількості більш 20 тисяч осіб, заступник НКВС Криму Ануфрієв рекомендував завідувачу церковним підвідділом «укласти договір із групою ЖЦ на передачу в користування згідно з законом – Олександро-Невський Кафедральний собор, міські каплиці, Косьмо-Даміанівське подвір'я міста Сімферополя і свічкарню» [221], хоча в групі, яку представляв активіст обновленського руху в Криму Олександр Ендека, не було навіть необхідної мінімальної кількості підписів (20 осіб) для одержання храму.

5 листопада почалося слухання за обвинуваченням архієпископа Никодима (про що вже говорилося вище. – *О.Т.*). Разом з архієреєм був засуджений і причт Олександро-Невського Кафедрального собору. В результаті НКВС 2 грудня повідомило: «Протоіерею Калиновському. Згідно з В[ашим] проханням від 1/XII-[19]22 р. за № 59 Адміноргуправ НКВС повідомляє, що... Вам дозволяється [в] неділю з 3/XII-[19]22 відправляти богослужіння у вищевказаному соборі. Начадміноргуправ *Турецький*» [222].

Рішення НКВС викликало широке обурення серед противників обновленства. 3 грудня протоіерей Калиновський зробив спробу провести богослужіння, але зустрів активний опір парафіяльної громади собору.

Найбільше хвилювання в соборі відбулося 18 грудня 1922 р., коли Таврійське єпархіальне управління, виконуючи розпорядження НКВС, вирішило прийняти майно і ключі від собору. Події цього дня детально

розкриті в доповідній записці єпископа Петра (Рождественського) до НКВС: «Незабаром після початку богослужіння у храм увірвалася юрба людей в 200-300, під керівництвом декількох чоловік, на чолі із гр. Моргуновим.

Юрба з лементом, свистом і неподобствами, у вигляді биття скла, перервала богослужіння, шість чоловіків увірвалися до вітара і накинулися на єпископа Петра, протоієрея Калиновського і про Т. Дикарьова, погрожуючи побити і навіть вбити, якщо не будуть віддані ключі від собору.

Зазначення протоієрея Дикарьова на те, що ключі взяті з дозволу цивільної влади, не подіяло. Чоловіки, що ввірвалися у вітар, заявили, що вони нічого не хочуть знати – «або давайте ключі, або вб'ємо» і додали ще: «досить, що ви посадили до в'язниці архієпископа й інших мучеників». Оскільки опір був неможливий, то протоієрею Дикарьову довелося віддати ключ від собору гр. Моргунову, що стоїть на чолі банди...

У світлі всього вищевикладеного ТЄУ (Таврійське єпархіальне управління. – *О.Т.*) просить віддати розпорядження про розшук узятого силою ключа, перевірити описи соборного майна, опечатати Кафедральний собор і притягти через прокуратуру громадян [до відповідальності]...» [223].

Ексцес навколо собору привів до того, що 19 грудня собор був опечатаний «до особливого розпорядження», а справа передана Прокуророві Республіки [224]. Це привело до того, що пізніше собор уже не був відкритий і його перетворили у склад церковних цінностей із закритих храмів Криму. В 1929 році були зняті дзвони, а 30 травня 1930 року КримЦВК прийняв рішення знести храм і передати земельну ділянку для спорудження музею-панорами «Взяття Перекопу». У ніч з 26 на 27 вересня 1930 року собор було висаджено у повітря.

Потрібно відзначити, що самому обновленському руху в Криму, на думку аналітиків ДПУ, «багато шкодила нетактовна поведінка його керівників, які у своїй лівизні часто доходили до антирелігійної пропаганди, чим, звичайно, підривали церковний авторитет реформаторів» [225].

Сутички навколо соборних церков були поширеним явищем і в інших регіонах. Так, на початку січня 1923 р. віруючі-тихонівці зірвали урочистий молебень у соборі м. Бахмута й вигнали звідти обновленське духовенство [226]. Подібна сутичка відбулася і навколо Чернігівського собору, що призвело до опечатування будівлі з боку відділу управління губвиконкому [227]. Не меншого масштабу відбувалися «бої» за Полтавський кафедральний собор, де 12 квітня 1923 р. юрба віруючих

тихонівського спрямування влаштувала бійку в результаті якої було побито провідника «ЖЦ» архімандрита Сергія (Зверєва), при чому «натовп гнався за ним по вулиці, пригощаючи кулаками і буличниками» [228]. Полтавський кореспондент М. Бездомний так описав дані події у центральній газеті «Комуніст»:

«12-го квітня парафіянам кафедрального собору було оголошено про те, що передбачається проповідь представника «Живої церкви» архімандрита Сергія. До собору повалили незлічені юрби віруючих, серед яких переважали торговці і торговки, які вирішили влаштувати обструкцію «живому» архімандриту. Не встиг Сергій і рота відкрити, як представники «мертвої церкви»^{*} підняли шум. Лунали крики:

- Геть антихриста!
- Хай говорить «жива»!

Шум та крики зростали. Виведений із терпіння архімандрит почав обсипати соборну паству лайкою.

- Свині ви, баби, сволота ви антихристова!

«Мертва» перейшла в наступ, «жива» – до оборони. Почалася рукопашний поєдинок, під час якого добра частка стусанів перепала у спину «живого» архімандрита...

Рукопашний бій зі стін собору перенісся на вулицю. Спроба архімандрита Сергія вибратися із собору, непомітно протиснувшись крізь юрбу, що дралася, не увінчалася успіхом. Він був помічений «мертвими», і за ним почалася погоня. Погоня «мертвої» за «живою» по вулицях міста, що супроводжувалося киданням буличників і важкими кулаками, зажадала втручання міліції. Останній, винятково умовляннями і заклик до розсудливості, вдалося, після довгих зусиль, вирвати архімандрита з рук розлюченої юрби і запобігти кровопролиттю» [229].

Пасивність провінційного духовенства та мирян не могла продовжуватися тривалий час. Активна позиція вірян та окремих представників священства у містах призвела до появи опозиції церковним реформаторам, яка стала ширитися і в сільських громадах. Станом на кінець листопада 1922 р. працівники ДПУ на місцях у своїх звітах стали відмічати, що «загальна маса віруючих виявляє значний інтерес до обновленського руху і вимагає від духовенства роз'яснення програми «ЖЦ» і це «хвилює уми багатьох мирян» [230]. У результаті інколи селяни відмовлялися сліпо йти за своїми пастирями, як це відбулося 27 листопада 1922 р. на Балтському окружному з'їзді духовенства та мирян у м. Красноябрську. Духовенство підписало Статут «ЖЦ», а

---

^{*} Широковживана в тогочасній публіцистиці та документах радянських органів влади назва тихонівського напрямку РПЦ. – *О.Т.*

селянство відмовилося, мотивуючи це тим, що йому не зовсім зрозуміло, що таке «Жива церква» і необхідне роз'яснення парафіянам. Лише за такої умови сільські депутати погоджувалися підписати Статут [231].

Це зумовлювало духовенство бути обережними із пасомими. Як приклад, можна навести рішення з'їзду духовенства та мирян п'ятого округу Катеринославського повіту, що відбувався 1 грудня 1922 р. у м. Каменське, про те, щоб «широким верствам віруючих про розкол серед духовенства, про церковні рухи нічого не говорити, а на всі питання відповідати, що розколу як такого немає, а були незначні суперечки серед вищого духовенства через «теплі місця» і що вони вже викорінені» [232]. Результатом такої політики з боку духовенства була майже повна дезорієнтація віруючого селянства про внутрішні розколи, що відбувалися в середовищі РПЦ; провідну роль у формуванні ставлення селянства до «ЖЦ» стали відігравати «окремі, більш активні миряни, головним чином, куркулі, що співчують тихонівцям, і стали провідниками тихонівської агітації на селі», – відмічало у своєму звіті Катеринославське ДПУ [233].

На початку 1923 року ситуація щодо ставлення як міського населення, так і селян до розколу починає кардинально змінюватися. На селі з'являється опозиційно налаштоване духовенство, бродячі ченці та черниці, які активно закликали не схилитися до «Живої церкви», називаючи їх неканонічним угрупованням, що захопило владу в церкві. Це дало досить вагомий результат у ставленні селянства до розколу. Наприклад, у Новомиколаївському районі Запорізької округи весною 1922 р. священник «ЖЦ», пропагуючи ідеї нового руху, «зазнав невдачі, хоча й мав багато прихильників, ...бо за греко-російську церкву тримається темне відстале населення – переважно жінки і старі, і при виникненні якого-небудь питання про «Живу церкву» ці фанатичні жінки, підбурювані попами, влаштовують ледве не бійку, усі прихильники «ЖЦ» в той час поводять себе спокійно, не бажаючи через жінок створювати скандалу» [234]. На Донеччині такі спроби дуже часто блокувалися віруючими за допомогою улаштування протестів-демонстрацій, які «доходили інколи до безчинств та погроз на адресу «ЖЦ», ДПУ тощо» [235]. В Єлисаветградській окрузі селяни за уподобаннями розділилися за майновою ознакою: куркулі та духовенство виступали проти обновленців, що інколи доходило до бійок, а незаможники добре сприймали нові ідеї в середовищі РПЦ [236].

Навесні 1923 р. церковна сму́та та настрої викликали все більшу заклопотаність, обурення вірян. Ці настрої яскраво проявилися в «наказах» делегатам майбутнього Собору, прийнятих на передвиборних парафіяльних зборах. Більшість із них містили вимоги віруючого

селянства – не змінювати православне віровчення, не ламати догмати, всі церковні реформи проводити після рішень Собору, визнати рівнозначність чорного й білого духовенства, шлюбного й безшлюбного єпископату і т. д., свідчачи про небажання більшості мирян майже ніяких догматичних і канонічних реформ.

Собор відкрився у Москві 29 квітня 1923 р. Надії значної частини духовенства і віруючих на те, що він примирить, згладить протиріччя, укаже майбутній шлях, не здійснилися. 3 травня на ньому була прийнята постанова, з обуренням сприйнята більшістю мирян і в остаточному підсумку згубна для обновленства: позбавлення сану й чернецтва патріарха Тихона. Зважаючи на існуючі настрої у церковному суспільстві, Собор значно обмежив розміри реформаторства, залишивши непорушними і догмати, і таїнства, і богослужбовий чин; узаконив рівнозначність одруженого і безшлюбного єпископату, а після деяких хитань – і другошлюбність кліриків, ввів новий григоріанський календар. Зберігався культ «мощів», ідея «особистого порятунку». Монастирі ж закривалися і перетворювалися у трудові комуни і церковні приходи [237].

Постанови, прийняті Собором, були гарним матеріалом для агітації проти «ЖЦ», причому, головним чином, з огляду на фанатизм більшої частини віруючого населення, тихонівці у своїй агітації особливо наголошували на постанові про введення нового стилю у церковному житті, на неканонічність осуду патріарха Тихона, а також на те, що Собор взагалі не має права судити Тихона за цивільні злочини. Наприклад, на Чернігівщині тихонівці протягом літа 1923 року активно використовували у своїй агітації постанови обновленського Собору: новий стиль, двоєженство, білий єпископат, перегляд обрядовості і т. д., що «зустрічало незаперечне співчуття серед широких релігійних мас, незадоволених нововведеннями обновленців» [238].

Необразлива сутність зміни стилю була, однак, сприйнята на селі навіть і без агітації тихонівців, як зазіхання на одну з основ православної церкви, тим більше, що це мало характер підлаштування під бажання радянської влади. «У багатьох селах, – відзначало Катеринославське ДПУ, – де священники намагалися видозмінити час служби й переносили дні свят згідно з новим розпорядженням, отриманим з обновленського єпархіального управління, баби-крикливиці й «групи реакційних церковних воротил» силоміць змушували священників повертатися до старого стилю» [239].

Неприйняття нового стилю спостерігалось серед віруючих *усіх губерній без винятку*, особливо на селі. В огляді про стан Одеської губернії за січень-вересень 1923 р. відзначалося: «Введення нового стилю майже всюди було зустрінуте недоброзичливо; на минулих

церковних святах за новим стилем віруючі переважно були відсутні, й навпаки, у свята за старим стилем церкви були переповнені. *Особливо противилося введенню нового стилю селянство* (виділення наше. – *О.Т.*)» [240]. Неоднозначно до проведення свят за новим стилем поставилися віруючі й самої Одеси. Так, 5 серпня 1923 р., коли архієрей Дмитрій оголосив в Одеському соборі про святкування свята Преображення за новим стилем «мобілізовані віруючі запротестували і, не дивлячись на те, що соборна громада [обновленців] наполягала на святкуванні за новим стилем, під тиском скандалістів прийшлося... святкування відмінити» [241]. Коли ж єпископ з'явився служити всенощну, біля церкви його чекала розлючена юрба, яку він не зміг заспокоїти і заздалегідь зупинив службу [242]. Причому проти обновленців, захищаючи тихонівське духовенство, активно почали виступати і робітники, які робили це «лише тому, що це «в пику комуністам», яким продалися священники «Живої церкви» [243]. Окрім того, по місту ходили чутки, що з Москви прибула делегація робітників від патріарха Тихона, від імені якого наказувалося проводити свята лише за старим стилем [244].

На Харківщині спостерігалася така ж ситуація: у Валківському районі Харківської округи траплялися випадки, коли священники відслужили свято за новим стилем, а з селян ніхто не з'явився, і тоді відбувалася служба повторно, але за старим стилем. У с. Водолага, коли в церкві почали служити священники «Живої церкви», селяни заявили, що «ми в цю церкву ходити не будемо, а якщо бажаєте, то беріть її під клуб...» [245]. Подібну заяву зробили селяни с. Зелений Гай (передмістя Харкова) [246].

На Сумщині це нововведення інколи призводило до сумних наслідків, коли в деяких селах, за проведення служб за новим стилем віруючі били своїх пастирів. Це було пов'язано, як відзначає Сумський окрком КП(б)У, з тим, що «селянство, яке значною мірою відносить початок і закінчення тих чи інших польових робіт до певного церковного свята, тримається консервативно і за звичкою розраховує за старим стилем» [247]. Подібний випадок агресивного ставлення віруючих стався у с. Бобровиці Чернігівської губернії: коли священник вирішив відсвяткувати свято Петра та Павла за новим стилем, «баби парафіянки, розлютившись, хотіли його побити, зірвати з нього рясу тощо» [248], а в с. Проходи Липецького району Харківської округи після того, як священник почав проводити служби за новим стилем, віруючі закрили церкву й не пускали до неї свого пастиря [249].

У багатьох селах стали здійснювати службу на церковні свята по два рази. Павлоградське ДПУ у липні 1923 р. з цього приводу відзначало: «Виходить те, що перше свято [священик] служить за розпорядженням,

а друге – за бажанням. Внаслідок цього у селянства, що не зовсім розбирається у питаннях церкви, а наполягає на невтручанні у справи церкви [з боку] влади склалася думка, що влада наказує духовенству, даючи розпорядження на місця. Цей момент трохи загострює ставлення до влади, й селянство часто вказує на втручання влади, якого не повинно бути за декретом «Про відокремлення церкви від держави». Характерно відзначити, що чим більше виходить непорозумінь у середовищі духовенства, тим більше селянство зацікавлюється становищем і завжди доходить висновку, що церква утискується владою і це змушує його ревніше ставитися до церкви» [250]. На Старобільщині (Донецька губернія) селяни за введення нового стилю почали називати обновленських священників «агентами комуністів» [251], а «Живу церкву» – «радянською церквою», яка утримується на кошти радянської держави [252]. Такої ж думки дотримувалися віруючі й на Полтавщині, стверджуючи, що «живі» діють на гроші комуністів», а їх керівники є провокаторами, таємними агентами радянської влади, ДПУ і т. д. [253].

Треба відзначити, що не можна говорити про повне неприйняття обновленських ідей селянською масою. Незважаючи на те, що переважна маса вірян виступила проти церковних реформ, особливо, як зазначалося вище, проти введення нового стилю, траплялися парафії, які або повністю переходили до нової церкви, або ж розколювалися на два ворогуючих табори. Останні або захоплювали храм, або ж розділяли його на дві частини й орендували потижднево: тиждень храмом користується група одного напрямку, тиждень – іншого. Про неоднозначність ставлення селянства до реформування церкви повідомляло ДПУ Одеської округи у своєму інформаційному звіті від 25 листопада 1923 року: «Ставлення селянства до всіх нових реформ, що проводяться у церковному житті, не завжди однакове: одні – прибічники обновленської, інші – тихонівської течії... Переважна більшість останніх селяни літні, і переважно жінки, забиті з давніх-давен релігійним дурманом» [254]. На Єлисаветградщині у травні 1923 р. багато сільських парафій виносили резолюції, в яких звинувачували політиканство в церкві, за злочинні діяння патріарха Тихона стосовно радянської влади [255]. На Харківщині «селяни кількох волостей вказали, що якщо [патріарх] Тихон є ворогом радянської влади і захищав інтереси іноземного капіталу, то він повинен бути покараний за свій злочин» [256]. Але такі факти можна назвати скоріше винятком, аніж правилом, хоча вони свідчать про неоднозначність ставлення пересічних віруючих до розколу РПЦ.

II Всеросійський Помісний Собор став кульмінаційним пунктом розвитку обновленства. Незабаром після завершення його роботи відбулися події, що докорінно потрясли обновленську церкву. Після

місячного перебування у в'язниці ОДПУ 16 червня 1923 р. патріарх Тихон подав заяву до Верховного Суду РСФРР із каяттям про свою колишню «антирадянську діяльність» і з проханням звільнення його з-під варти. 27 червня він був звільнений.

Відразу ж після звільнення патріарха починається катастрофічний спад впливу обновленців і широкомасштабне повернення віруючих і духовенства під його окормлення. Улітку 1923 р. виник безпрецедентно потужний стихійний народно-релігійний рух, так звана «тихонівщина». Він прокотився всією країною.

Над обновленством нависла загроза краху. З метою його запобігання був узятий курс на згорання реформаторства. У першому ж зверненні Синоду до православного народу говорилося: «Ми свято, твердо і непохитно дотримуємося і будемо дотримуватися до кінця нашого життя чистоти вчення православної віри, її таїнств і догматів». Щоб позбутися репутації «руйнівників церковної старовини» обновленці стали зводити до мінімуму нововведення, що вже практикувалися. Різко скоротилося зведення в архієрейський сан одружених священників, перестав формуватися перехід богослужіння на живу російську мову, поступово стали відмовлятися від нового стилю [257].

Незважаючи на згорання реформаторських тенденцій, створити позитивний імідж обновленству не вдалося. У другій половині 1923 – першій половині 1924 рр. в Україні розгорнулася агітація духовенства усіх гатунків на захист течії патріарха Тихона. Таємний відділ ДПУ у своїй доповіді «Про стан церкви на Україні» для ЦК КП(б)У відзначав: «Завдяки звільненню патріарха Тихона, елементи духовенства, що стоять на його платформі, підняли голову і почали проводити свою реакційну роботу. Щоб збудити в народних масах марновірство і фанатизм, тихонівці починають вести роботу з «оновлення» куполів, ікон, хрестів, проводять у церквах нічні моління, які набувають характеру епідемії серед наелектризованої маси, нерідко з'являються крикливиці й різні темні особи, що ведуть розмови про швидке рятування від антихристів, жидів і т. п.; по селах починається ходіння ченців й особливо черниць, що сіяли серед селян, які є найбільш віруючим елементом, контрреволюцію і замасковану словами про «істинно-православне» християнство» [258]. Те ж спостерігаємо на Полтавщині: «у зв'язку зі звільненням патріарха Тихона констатуємо загальний підйом духу та нелегальну агітацію серед віруючих мас, особливо серед селянства, за тихонівське управління» [259].

На Богодухівщині (Харківська губернія) «тихонівці ведуть жорстку кампанію проти «ЖЦ», називаючи останніх загарбниками, боговідступниками, еретиками», «христородавцями», «невірними», комуністами

тощо, а їх послідовників – заблудлими [260]. На Ізюмському окружному з'їзді духовенства та мирян 2 червня 1924 р. єпископ Йосиф (Кречетович) у своєму виступі наголошував, що «тихонівці доводять віруючим, що наші єпископи носять на грудях не восьмикінцеві, а п'ятикінцеві хрести, подібні до комуністичної зірки; що на ризах замість хрестів нашиті серп та молот тощо» [261]. Така агітація, незважаючи на її глибокий фанатизм та навіть безглуздість, мала досить значний результат, бо в більшості губерній перевага на селі й у більшості міст була саме на боці прихильників патріарха. Про значну популярність тихонівців серед вірян свідчить ситуація в Харкові, що склалася у травні 1923 р., коли з в'язниці було звільнено низку священників, яких прихильники вийшли зустрічати з квітами [262].

На Чернігівщині поборники «ЖЦ» звинувачувалися у прагненні зруйнувати Церкву, а «патріарх Тихон змушений визнати свою провину перед «ЧЕКОЮ» (так в тексті. Маються на увазі органи ЧК-ГПУ. – *О.Т.*) тільки б врятувати віру Христову». Разом з цим уповноважений ВУВЦУ отримав листа з погрозами на його адресу [263].

Але успіх у такій агітації не завжди був на стороні тихонівського духовенства. Так, у с. Мостки Старобільської округи Донецької губернії священник Марсов вступив у дискусію із обновленцями на тему «Тихонівщина та обновленці» при значному скупченні віруючих селян. Під час дискусії виступи попа Марсова заглушали вигуками: «Геть зрадників, кровопивць... Ми не забули того, що зробив Тихон для робітників та селян». У результаті Марсов зазнав поразки і змушений був залишити парафію [264].

З 1924 р. активізується у міжконфесійній боротьбі бродячий чернецтвуючий елемент, який являв собою елемент впливу на віруючі маси. Переважно ченці поширювали різного роду провокаційні слухи (призначення на царський престол князя Кирила, або ж іншого спадкоємця), есхатологічні настрої (пророкуючи близький кінець світу, прихід антихриста (інколи ототожнюючи цю особу з Леніним) тощо), закликаючи віруючих стійко триматися старої віри, істинного православ'я і т. д. Окрім цього, ченці проводили активну агітацію проти обновленського руху, що спостерігалось на Сумщині, Старобільщині, Чернігівщині, Вінниччині та інших регіонах [265].

Користуючись несприятливими кліматичними умовами 1924 року, відсутність дощу, духовенство вело чітку агітацію серед несвідомої частини селянства, одночасно згадуючи «гріховність» обновленців. Збуджувалися клопотання про дозвіл хресних ходів для освячення полів і молебнів про дарування дощу в Одеській, Подільській, Катеринославській губерніях. «Наскільки дикість збереглася ще на

селі, – як відмічається в інформзвіті ДПУ, – свідчить наступний факт, що мав місце влітку 1924 р. в с. Болеславчик Боропольського району Одеської губернії: бажаючи викликати дощ, велика група жінок викопала з могили кістки мерця, облила його 7 відрами води й стала вичікувати, але так як цей захід не допоміг, небіжчик знову був заритий у землю. Подібних випадків на селі ще досить багато» [266].

Іншим «бойовим загоном» антиобновленців, що з'явився в цей час, були т. зв. «гастролери» – священнослужителі тихоновського напрямку, які проводили служіння в церквах, що мали тихонівську громаду, але священників-обновленців [267]. Це часто призводило до сутичок і, як результат, численних скарг з боку духовенства до райвиконкомів, міліції і навіть ДПУ, про притягнення «гастролера» до відповідальності [268]. Яскравим прикладом може служити Кохановська релігійна громада Троїцького району Одеської округи, де на початку 1925 р. до місцевого попа-обновленця з'явився о. Корольчук, який стверджував, що він направлений до села з Москви. В результаті його агітації громада розкололася на два табори – біднота підтримала обновленців, а заможні – тихонівців, що привело до закриття церкви на тривалий час та адміністративного арешту св. Корольчука [269].

Загалом, системним є те, що прихильники різних течій РПЦ на селі порівняно чітко диференціювалися за соціальним складом або майновим станом. Для порівняння візьмемо дані Полтавської губернії станом на 1 січня 1925 року та Коростенської округи (колишня Волинська губернія) станом на 1 січня 1926 року.

Таблиця 1.3.1.

**Майновий склад віруючого селянства в середині 20-х рр. ХХ ст.
по течіям РПЦ [270]**

Майновий стан	Полтавська губернія		Коростенська округа	
	обновленці (%)	тихонівці (%)	обновленці (%)	тихонівці (%)
Заможні	6,8	15,5	0,5	2,5
Середняки	51,2	42,1	57,2	50,3
Бідняки	40,3	37,7	42,3	46,3
Батраки	1,7	4,7	–	–

Як бачимо, склад віруючого селянства різних конфесій РПЦ деякою мірою підтверджує дані інформативної частини ДПУ, яке постійно наголошувало на тому, що опорою тихонівщини є заможний, або куркульський елемент, який переважно й утримував матеріально духовенство.

Після смерті навесні 1925 р. патріарха Тихона починається останній етап гострого міжконфесійного протистояння між тихонівським та

обновленським угрупованнями. Працівники інформстату ЦК КП(б)У в звіті за другу половину 1925 р. відзначали, що «між тихонівським і обновленським духовенством йде запекла боротьба за вплив на віруючих і захоплення церков (Житомирський, Конотопський, Ізюмський, Одеський, Куп'янський [округи] та ін.). Причому за останній час зі зменшенням натиску і деякої зміни загального курсу, успіх усе більше переходить на бік тихонівців і одна церква за іншою, що були дотепер обновленськими, почали «возз'єднуватися у православ'ї». Головну роль тут відіграють куркулі, що змушують духовенство відмовлятися від обновленства під погрозою вигнати їх із церкви. Активність тихонівського духовенства особливо спостерігається у Миколаївській, Первомайській, Старобільській та Мелітопольській округах» [271], де з новою силою розгорнулася боротьба за культові приміщення.

Особливої гостроти набули протистояння навколо соборних церков та великих парафій, що спостерігалось майже в кожній окрузі України. Так у м. Бердянську тихонівці, передавши обновленцям собор на вимогу влади, вирішили вночі пограбувати церкву, щоб святі речі не дісталися єретикам, але були схоплені. На Великдень 1925 р. бердянські опозиціонери вирішили зірвати службу обновленцям і викупили усі свічки на заводі, але останні закупили їх заздалегідь [272].

Галасливо відбувся поділ Покровського храму в Олександрії, який за постановою ВУВЦК було передано у почергове користування обом групам. Правління тихонівської громади відмовилося виконати цю постанову і ліквідком вирішив відкрити церкву за допомогою слюсарів. Під час промови представника ОВК пролунав набатний дзвін, у результаті чого зібралася величезна юрба віруючих та повабних. Для розсіювання юрби викликали пожежну команду, а потім і 8 кінних міліціонерів. З юрби летіли камені, палки, багатьох представників влади били куркулі, але все-таки юрбу вдалося розсіяти і церква була відкрита. Протягом декількох днів навколо церкви збиралися юрби тихонівців, не даючи можливості служити обновленцям і згодом повісили власний замок на церкву, що практично привело до закриття церкви для обох громад [273].

З новою силою розгорнулася боротьба навколо Касперівської церкви в Миколаєві, змагання за яку точилися ще з серпня 1924 р. У травні 1925 р. влада вирішила передати (в черговий раз) храм обновленцям на ґрунті того, що тихонівська громада не виконала умов договору. У результаті міжконфесійні сутички набували загрозливих форм, оскільки окремі члени тихонівської громади почали переслідувати нового священика, запускаючи в нього камінням, грязюкою тощо [274]. Боротьба за парафію точилася до початку осені, супроводжуючись нарядами

міліції, щотижневими сутичками, бійками та ін., де використовувалися все, що було під руками – вода, каміння, грязюка, зола, палки тощо. Інколи навіть справа доходила до укусів прихожан один одного [275]. При цьому подібні ексцеси спостерігалися не лише у Миколаєві, а серед громад округи: у Ново-Петровському та Ново-Одеському районах [276].

Особливо розголосу набули сутички 1926 р. навколо Сталінського собору (див. документи №№ 8, 9). Під час передачі будівлі обновленцям 3 серпня 1926 р. біля церкви зібрався великий натовп людей і обновленців до церкви не допустили, крім того, зникли ключі від церкви. Вигнавши обновленців з церкви, натовп рушив до помешкання ДПУ з вимогами визволення ще раніш заарештованого попа-тихонівця протоієрея Полікарпова. Облога ДПУ продовжувалась до вечора. Справа кінчилась тим, що після того, як «баби» розбили камінням у помешканні ДПУ скло в декількох вікнах, при чому каміння кидалось і у співробітників ДПУ, в результаті чого останні змушені були стріляти в повітря, тільки тоді натовп розбігся. Не дивлячись на активний спротив, через декілька днів передача вищезазначеної церкви обновленцям все ж таки відбулася [277].

Не завжди ініціаторами міжконфесійних конфліктів були прихильники тихонівщини. Наприклад, у с. Везники Павлоградської округи члени обновленської громади, прагнучи вижити тихонівського попа із села, вночі повибивала в його будинку шибки разом з рамами [278].

Інколи спостерігалось й індиферентне ставлення до розколу. Показовим тут є випадок з віруючими Варваринської церкви м. Конотопа, які заявили: «чого там, він (священик. – *О. Т.*) же у нас давно, а так чи він тихонівець, чи «живець», не все [нам] хіба рівне, нам аби правив» [279]. Даний випадок свідчить, що вже у 1925 р. в окремих парафіях на перший план висувається не питання належності до тієї чи іншої конфесії, й отже, ідеологічна різниця, а можливість вільно відправляти релігійні треби, що з 1929 р. стане пріоритетним.

З другої половини 1926 р. гострота протистояння зменшилася і перейшла більше до дискусій між духовенством, ніж між парафіянами. Цьому сприяли й внутрішні негаразди в тихонівській церкві, де почався шалений розбрат на єпископській верхівці й боротьба за владу.

Ми погоджуємося з відомим українським дослідником О. Ігнатушею, який стверджує, що йдучи за духовними провідниками, а досить часто, ведучи за собою духовенство, українське село до середини 20-х рр. в основному зробило свій конфесійний вибір. Він зводився до підтримки такої церкви, яка була б традиційною і водночас якнайближчою до народного життя. Але розуміння цих понять у віруючому середовищі виявилось різним. Вибір орієнтації залежав від рівня релігійної та

національної свідомості населення, етнонаціональної структури регіону, змісту ідеології конкретних конфесій, сили місцевих побутових традицій, авторитету провідників церкви і, не в останню чергу, від загального спрямування церковної та національної політики влади [280].

Але своєї основної мети радянська влада все-таки досягла: падіння авторитету духовенства. Катеринославське ДПУ у 1925 році відзначало результат розколу РПЦ на селі: «авторитет духовенства на селі усе ще досить великий, але разом з тим необхідно виокремити один надзвичайно важливий момент. Це те, що авторитет священника, як керівника мирян, як особи, до якої звертаються за вирішенням питань у важку хвилину життя, остаточно підірваний. Серед сільського населення мають авторитет окремі церковники, що так чи інакше імпонують їм, але на духовенство в цілому дивляться, як на звичайних професіоналів, що працюють з чисто матеріальних міркувань, але аж ніяк не як на справжніх духовних керівників. Це добре підкреслюється хоча б тим фактом, що вигнання найганебнішим чином священника із церкви зробилося доволі звичайним явищем, що в цей час образити й навіть побити священника, незважаючи на те, що він може бути у своєму богослужбовому одязі й при виконанні служби, вважається справою досить припустимою. Значно вплинув на втрату духовенством свого авторитету той факт, що багато церковників кілька разів переходили від обновленців до тихонівців, супроводжуючи це принизливою церемонією каяття, де найчастіше сивоволосий старець-священник стає перед народом, що наповнив церкву, на коліна й просить простити йому його оману в ересі, скоєну через молодість років, а такі випадки зафіксовані» [281].

Отже, миряни намагалися зберегти свої вірування, що були прищеплені їхніми батьками. Незважаючи на їх консервативність, значний вплив на світогляд віруючих та сприйняття ними розкольницьких ідей мали агітаційні матеріали різних угруповань, схвальність цих ідей радянською владою (особливо фактор невтручання радянської влади у справи церкви), збереження віри їх батьків тощо.

Підсумовуючи причини неприйняття обновленських ідей у загальній народній масі, можна констатувати, що широкі верстви віруючих більше цікавила не політична складова обновленського руху (підтримка радянської влади та здобутків революції), а збереження традиційності в Церкві. Наприклад, введення нового стилю викликало більше незадоволення серед вірян, ніж вилучення церковних цінностей 1922 р. Це пояснюється тим, що парафіяни зберігали консервативність, насамперед в обрядовій складовій: піп зобов'язаний не голити бороду та не ходити у цивільному, свята потрібно проводити за старим звичаєм та стилем тощо, а питання світосприйняття священника чи його богословські

Олександр Тригуб

пошуки їх турбували в останню чергу. Саме цим пояснюється значний успіх тихонівської агітації, яка носила не теологічний характер, а виступала у вигляді наклепницької, інколи безглуздої, пропаганди.

У той же час розкол РПЦ підтовхнув антиклерикальні настрої українських віруючих, що дало змогу провести кампанію знищення церков 1929-1930 років, закрити 99,9 % церков протягом 1930-х років і у подальшому здійснити **офіційну** атеїзацію населення, коли значна частина найбільш віруючого населення ставилася до церкви ззовні досить байдуже.